

Inhoudsopgave

Inleiding: Kierkegaard en de enkeling	9
Individualisering?	10
Søren Kierkegaard	12
De enkeling communiceert: Søren Aabye Kierkegaard en zijn lezers	20
1. De enkeling op zoek naar zin.	
Kritiek op de romantiek. <i>Of/Of</i>	23
Moderniteit als fragmentatie	24
Moderniteit als fragmentatie: de romantiek	27
De verloving	31
De jongeman als schrijver: <i>Of/Of</i>	32
<i>Of/Of</i> , heer A	33
<i>Of/Of</i> , rechter Vilhelm	35
De esthetiek van de ethicus	38
Ethiek en esthetiek	40
Fernando Pessoa	43
2. De enkeling en het grote verhaal. <i>Vrees en beven</i>	45
Romantische eenheid	46
Hegel: een zinvolle geschiedenis en het belang van de “objectieve Geest”	47
Leven en werk	50
<i>Vrees en beven</i> : de enkeling	53
“Het einde van de grote verhalen”: Popper en Camus	56
3. De enkeling in de samenleving	60
Hegel, Kant en Abraham	60
<i>Vrees en beven</i>	61
De enkeling in de samenleving: Kierkegaard en de criticasters van het individualisme	63
Individu en transcendentie: Johannes de silentio en Luc Ferry	67

4.	Met stomheid geslagen. <i>Vrees en beven</i>	71
	<i>Of/Of revisited</i>	72
	Biografisch?	75
	<i>Vrees en beven</i>	76
	Een theorie van taal en zwijgen: Mark C. Taylor	81
	Taylor en de anderen	83
	Hulplijn Wittgenstein	84
	Kierkegaards taal	86
	Abrahams zwijgen	87
	Spreken en zwijgen	88
	Appendix over beeld en taal	89
5.	Het verlangen naar zekerheid. De abstracte samenleving.	
	<i>Afsluitend onwetenschappelijk naschrift</i>	96
	Kierkegaard schrijft verder	98
	<i>Afsluitend onwetenschappelijk naschrift</i> en de abstracte samenleving	99
	Diagnose	101
	Therapie	104
	Karl Jaspers	107
	Geloven	108
	Een pleidooi voor subjectieve onzekerheid	110
6.	De enkeling, religie en het transcendente.	
	<i>De ziekte tot de dood</i>	112
	Kierkegaard en religie	114
	<i>De ziekte tot de dood</i>	116
	Twee open brieven	120
	Gianni Vattimo	122
	Vattimo en de Climaci	124
	De enkeling, transcendentie en een transcendente God	126

7. Het oeuvre. De enkeling en de schrijver.	
<i>Het gezichtspunt voor mijn werkzaamheid als schrijver</i>	128
Tekst en uitleg	129
Communicatie als kunst: directe mededeling - indirecte mededeling	130
Communicatie als strategie	134
Kierkegaards kunst: individualiteit, traditie en schrijverschap	136
Postuum. Leven en werk van een schrijver	141
Kunst versus leven	143
Kunst als middel tot een ethisch-religieus bestaan	144
De ultieme schrijver	146
Bibliografie	150
Noten	156
Register van namen	166
Register van zaken	169

Inleiding: Kierkegaard en de enkeling

‘De enkeling’ is de categorie waar in religieus opzicht de tijd, de geschiedenis, de generatie dwars doorheen moet. De man die in de pas van Thermopylae stond, was niet zo zeker van zijn zaak als ik zeker ben van de nauwe doorgang die ‘enkeling’ heet. (...) Mijn eventuele historische betekenis is geheel verbonden met deze categorie. (Kierkegaard 1978, 27)

Dit is een boek over een filosoof, Søren Aabye Kierkegaard, en een boek over een thema, de enkeling.

Kierkegaard schrijft fictie en non-fictie, meestal vermengd. Hij is schrijver, filosoof en theoloog in één. En op alle drie terreinen, daar is iedereen het wel over eens, behoort hij tot de groten. Een uitzonderlijk mens. Zijn uitzonderlijkheid brengt hem ertoe na te denken over wat dat is, een enkeling. Zijn boeken gaan over tal van onderwerpen, maar altijd ook over de enkeling, over individualiteit. En Kierkegaard richt zich in zijn boeken tot de enkeling die zijn lezer is.

In grofweg de eerste helft van de twintigste eeuw, ten tijde van het existentialisme en de dialectische theologie, is Kierkegaard in de mode. Hij raakt uit in de late zestiger jaren, in de tijd dat het politieke denken als alleenzalmakend geldt. Nu, ten tijde van (of na) het postmodernisme en de terugkeer van de religie, is hij een vaste kracht in de categorie ‘kopstukken’, niet alleen in Europa, maar ook, meer nog, in Amerika en Azië. Hele instituten storten zich vol overgave op zijn oeuvre en hij heeft vele, vele lezers.

Dit is dus niet het eerste boek over Kierkegaard, ook niet het honderdste, en het zal ook niet het laatste zijn. Waarom zou ik aan die bibliotheek nog een boek toevoegen? Allereerst is dit een persoonlijk boek, het is mijn boek over Kierkegaard. Dat zal het al anders maken dan de andere. Maar er is ook alle reden nu en in Nederland over Kierkegaard te schrijven. Dit boek gaat evenzeer over onze cultuur als over Kierkegaard. Het levert mijn visie op Kierkegaard om al doende

ook een cultuurbeschouwing te geven, een cultuurbeschouwing die draait om het individu. Ik zal een pleidooi voeren voor een individualisme dat meer dan wenselijk is. Søren Aabye Kierkegaard levert veel materiaal voor zo'n pleidooi, ook nu nog.¹

Laat ik een paar punten noemen die onze cultuur typeren. In het laatste decennium van de twintigste eeuw en het eerste van de 21^e is er sprake van zowel een 'esthetisering van het wereldbeeld' als een 'terugkeer van de religie' – als ik het goed zie met een verschuiving in de loop der tijd van het eerste naar het laatste. Een veranderende waardering van de wetenschap speelt in beide bewegingen een rol. De rol van de wetenschap is – terecht denk ik – gerelativeerd, en door velen – ten onrechte denk ik – gedevalueerd. Tenslotte, onze cultuur en de positie van het individu daarin is niet los te denken van de invloed van de media op onze beleving van de wereld. Welnu, Kierkegaard heeft zich in zijn oeuvre uitvoerig met het verschijnsel van de mediacultuur, de rol van kunst in een mensenleven, de status van wetenschappelijke kennis en, niet het minst, met religie ingelaten. Hij heeft heel adequaat nagedacht over de reikwijdte en waarde van wetenschappelijke kennis. Maar ook over de ellende van religieus fundamentalisme. Wij kunnen daar onze winst mee doen.

De tijd heeft niet stilgestaan. Er is sinds Kierkegaard flink doorgefilosofeerd. Waar dat passend is zal ik Kierkegaards ideeën in contact brengen met gedachtegoed van latere filosofen – en mezelf in de discussie mengen.

Individualisering?

De Franse filosoof Luc Ferry stelt vast dat mensen ooit hun leven gaven voor God of vorst of vaderland. Hij werpt de vraag op of er voor de hedendaagse mens nog waarden zijn waarvoor zij haar leven op het spel zou zetten. Ferry's probleem is hoe het nog mogelijk is bepaalde waarden absoluut te stellen na de desastreuze kritiek van Nietzsche op het christendom en het moderne humanisme. Dat kan en feitelijk doen we het ook volgens Ferry. De individuele mens zelf heeft een bijna religieuze status gekregen. Voor Ferry is het individu een waarde op zich. En het individu is iemand die voor die waarde kan kiezen. Ik ben het met Ferry eens. Vandaar dat ik over individualiteit schrijf – en over Kierkegaard.

In *de Volkskrant* van 2 november 2011 trof mij de kritiek van werknemers in de welzijnssector op het kabinetsbeleid: “Het kabinet legt de nadruk op het individu en laat de zwakkeren bungelen.” Het recht van het individu wordt hier gepresenteerd als het recht van de sterkste. Eén van de voor het artikel geïnterviewde heeft de neiging een partij op te richten “tegen het eigenbelang”. Ik lees hier veel misverstand. Wat heet ‘eigenbelang’? En wat is de verhouding “individu” en “zwakkeren”?

Het ideaal van individualisering is niet onomstreden, zoveel is zeker. Tijdens de formatiebesprekingen in 2007 voor het vierde kabinet Balkenende slaagt formateur Hans Wijffels er niet in ook maar enige verwijzing naar het belang van individuele zelfontplooiing in het regeringsakkoord te krijgen, zo verklaart hij in een interview in *de Volkskrant*. CDA, CU en PvdA zijn daar mordicus tegen. Wijffels zegt individualisering zelf als een belangrijke maatschappelijke kracht te zien. Anderen miskennen dat. “Die hebben nog niet in de gaten dat verantwoordelijkheid voor het geheel een logische volgende stap is van een cultuur van individualisering.” Voor mij is dat een belangrijk inzicht.

In dit boek zal ik vanuit onze situatie reageren op het gedachtegoed van Kierkegaard. We kunnen leren van zijn inzichten en zijn passie voor de enkeling. Want ik ben het met hem eens dat ieder van ons de enkeling die hij of zij is nog wel moet worden. En dat gaat niet zonder reflectie. SAK kan ons verder helpen, maar wel graag op onze weg. Wij zijn misschien niet verder dan hij, wij zijn in elk geval anders. Redenen te over dus voor kritische aandacht.

Het thema van de enkeling stuurt mijn benadering van Kierkegaard. Je vindt hier dus niet de totale Kierkegaard. En ook geen ‘Wat Kierkegaard werkelijk heeft gezegd’ of iets in die orde van grootte. En er is een kant van Kierkegaard die me minder bevalt: Kierkegaard als ultieme eenheidsdenker, het idee van God als eenheid, en het ideaal van een mens die met zichzelf samenvalt, het ideaal één ding te willen. Van dat aspect van onze denker zul je hier weinig aantreffen. Maar het wordt tijd dat je kennismaakt met mijn Kierkegaard. Dan weten we over wie we het hebben.

Søren Kierkegaard²

De filosofen van de negentiende eeuw na de grote dialectische denker Hegel blijken allemaal hun eenzijdigheden te hebben, zo ook Kierkegaard. Hij gaat voor het absolute, voor een idee waarvoor hij leven en sterven kan, en vindt dat niet in wetenschappelijke kennis, filosofie of kunst. Voor hem wordt de subjectieve religieuze waarheid het een en het al. Kierkegaard buigt het dialectische denken naar binnen, naar het innerlijk en het individu. Daarin zit iets eenzijdigs. Zelfreflectie is ook gebaat bij reflectie op economie en samenleving (laten we zeggen de meer marxistische variant van de dialectiek na Hegel). Kierkegaards corrigerende geluid verdient echter des te meer gehoord te worden nu de tendensen van objectivering, abstractie en verstrooiing in onze cultuur sterk zijn.

Dat het tweehonderd jaar geleden is dat Kierkegaard werd geboren is een goede aanleiding het weer eens over hem te hebben. Wie is deze Søren en wat houdt hem bezig?

Søren Aabye Kierkegaard, geboren in 1813, sterft in 1855, tweeëntwintig jaar oud, een oeuvre achterlatend waarvan velen na hem hun levenswerk hebben kunnen maken, interpreterend, vertalend, uitgend. Zijn productiviteit doet me denken aan wat een collega auteur ooit tot Vestdijk sprak: “O gij die sneller schrijft dan God kan lezen.”

Kierkegaard is in meerdere opzichten uitzonderlijk. Zijn uitzonderlijke vermogen tot reflectie noopt hem na te denken over de uitzonderlijkheid van een menselijk individu en over de rol van communicatie tussen verschillende individuen. Wat maakt een mens tot individu? Welke rol speelt zij daar zelf in en welke rol haar omgeving? En welke rol de relatie tot God? Kunnen wij individuen elkaar wel begrijpen? En als ik individualiteit belangrijk vind, hoe kan ik anderen daar dan toe bewegen – niet te worden als ik, maar zichzelf te worden? Valt individualiteit wel te denken? Gaat denken niet altijd in algemene termen? Dat soort dingen.

Het gaat Kierkegaard om de enkeling en haar God, en, in dienst daarvan, om de samenleving en de cultuur, waarover hij ook wel het een en ander te melden heeft.

Kierkegaard heeft uitvoerig gereflecteerd op de moderne cultuur, steeds met het oog op “de enkeling”. Hij gaat zijn eigen weg in de burgerlijke cultuur van het negentiende-eeuwse Kopenhagen, waarin het hegelianisme filosofisch zijn duizenden verslaat, de romantiek als tegencultuur hoogtij viert, het verschijnsel van wat we nu ‘de media’ noemen komt opzetten, en op het terrein van de religie het individu door de combi kerk en staat van zijn verantwoordelijkheid wordt verlost. In toenemende mate ervaart hij zichzelf niet alleen als enkeling maar ook als uitzondering. Hij heeft af te rekenen met: de esthetisering van wereld- en mensbeeld in de romantiek, de verabsolutering van de wetenschap, diverse ontsparingen van de religie en het verschijnsel van de anonieme publieke opinie.

SAK staat in het bijzonder uiterst kritisch tegenover wat er in zijn tijd van het christendom geworden is, in elk geval in Denemarken: een en al theorie en afstandelijkheid; passie ontbreekt. En passie is iets van de enkeling die zich losmaakt van veel wat de samenleving ons aan werkelijkheid voorschotelt: het geklets, de politieke leuzen en de bedrogindustrie van de pers. Passie is iets van de enkeling die de werkelijkheid van het bestaan onder ogen ziet, verantwoordelijkheid neemt en zich ergens voor inzet – bij Kierkegaard uiteindelijk ten overstaan van God.

Søren is het zevende en laatste kind van een rijke Kopenhaagse handelaar, Michæl Kierkegaard. Michæl heeft op jeugdige leeftijd als herder tijdens een storm op de Jutlandse hei God vervloekt. Wanneer hij, inmiddels een geslaagd zakenman, zijn vrouw Kirstine Nielsdatter verliest, is zijn hulp Ane Sørensdatter Lund zwanger van hem nog voor de periode van rouw is verstreken. Tegen de tijd dat Anes en Michæls zevende kind, Søren, elf jaar is, zijn er al twee kinderen van het gezin overleden en in de jaren daarop zullen nog eens drie kinderen het leven laten. Dat zijn sokkenbranche

Michæl Kierkegaard

Ane Sørensdatter

I.

De enkeling op zoek naar zin. Kritiek op de romantiek. *Of/Of*

Het is inmiddels de hele wereld rond gezongen: Søren Kierkegaard verbrak zijn verloving. De vader van het meisje smeekt hem met haar te praten – Regine zou zich iets kunnen aandoen –, maar onze denker blijkt niet te vermurwen. Veraf in tijd en ruimte klinkt dat zo makkelijk, maar Søren heeft, om zo te zeggen, wel een probleem. Wel meer dan één in feite.

Søren Aabye is dood en begraven, maar zijn werk is nog onder ons en ook dat werk barst van de problemen. Laten we groot beginnen: waartoe zijn wij op aarde? Wat is de zin van ons bestaan? Wat motiveert mij, waarom zou ik überhaupt uit mijn bed komen?

Wat zou het handig voor Kierkegaard zijn geweest wanneer hij zich zou kunnen vinden in de oplossingen die in zijn tijd voorhanden zijn. Maar dat kan hij niet. Hij moet zijn eigen oplossing vinden. Maarten 't Hart noemde Kierkegaard eens de grootste schrijver van de negentiende eeuw. Dat weet ik niet zo zeker, het is ook nogal dringen in die eeuw, maar zeker is wel dat de jongeman een kunstenaar is. Dat dwingt hem van meet af aan zijn oplossingen literair vorm te geven. Daarnaast is hij ook nog eens een geboren filosoof, genoodzaakt persoonlijke aangelegenheden te reflecteren op het wijsgerige vlak. En ook het omgekeerde is het geval: hij *leeft* de filosofische problemen van zijn tijd.

Overall om zich heen ziet Kierkegaard mensen eenheid en zin zoeken. En hij ziet die zoektocht op eindeloos veel manieren mislukken. De schrijvende denker laat die mislukkingen zien en suggereert een alternatief. Ook zelf verlangt hij naar zin.

Kierkegaards romantische tijdgenoten filosoferen vanuit de ervaring van een zin crisis. Zij zien kunst als de plaats bij uitstek waar men met de crisis wordt geconfronteerd. Kunst is voor velen ook de plek waar nog iets van heelheid en zin kan worden ervaren.

In dit hoofdstuk ga ik na hoe Kierkegaard zich verhoudt tot de romantiek. We zullen eerst zien hoe men in de filosofie tot romantische standpunten gekomen is. Die komen tenslotte niet uit de lucht vallen. Voor ik vervolgens aan Kierkegaards reactie op de filosofische situatie toekom, besteed ik aandacht aan de periode van zijn leven waarin zijn eerste grote werk, *Of/Of*, ontstaat. Zelfs een veel-veel-veel-schrijver als SAK heeft tenslotte een leven. En in zijn geval speelt dat ook zichtbaar een rol in het werk.

Moderniteit als fragmentatie

Hoe is de wereld zo verknipt geraakt? Wat heeft de romantici uit het lood geslagen en zo hartstochtelijk verlangend gemaakt?

‘Modern’ noemen we in de filosofie het denken na de Middeleeuwen dat goed op gang komt met filosofen als Descartes en Bacon. Een voortdurend bewustzijn van gebrek aan eenheid is, denk ik, typisch modern te noemen. “Tis al in peeces, al Cohoerance gone”, verzucht John Donne in 1611. En het probleem blijft. Rond 1914 schrijft Yeats: “Things fall apart; the centre cannot hold.” En in het programma van de U2 *Zooropa Tour 1993* staat: “The locks are changed, new borders everywhere/maps fall apart, the centre is missing.”

In het voormoderne, klassieke denken wordt het universum veelal gezien als schone, zinvolle samenhang, als kosmos. Het bestaan is zinvol omdat het daar deel van uitmaakt. In de moderne tijd komt een eind aan dit idee van het universum. ‘Natuur’ staat voortaan in de eerste plaats voor wetmatigheid zonder harmonie of betekenis. En wij mensen staan daar buiten en kijken ernaar, verbijsterd over “de hope-loze onbegrensdeheid van het heelal” (Jeroen Brouwers).

Descartes is de filosoof die in de zeventiende eeuw de aandacht heeft afgewend van de kosmos, God of Plato’s eeuwige Ideeën,

Frans Hals, *René Descartes*, 1649